

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, професора О. Є. Лисенка на дисертацію А. І. Смирнова «Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

У сучасному глобалізованому світі релігійні інституції не можуть лишатися осторонь складних політичних, економічних та соціокультурних процесів. Виклики часу змушують представників церковних ієрархій артикулювати власну позицію з багатьох складних міжнародних, екологічних, техногенних питань, проблем охорони здоров'я, відносин між державою та індивідом, дотримання прав людини та певних моральних засад, збереження здобутків цивілізації та духовних надбань людства, гуманізації суспільних відносин та інших.

Міжнародна ситуація, в якій опинилася Україна з інтенсифікацією гібридної війни та початком збройної агресії Російської Федерації, актуалізувала проблеми відносин з окремими конфесійними центрами загалом та Московською патріархією РПЦ, зокрема. Відцентрові тенденції в українському православ'ї, врешті-решт, оформилися в автокефальний статус Православної Церкви України, регламентований Томосом Вселенського Патріарха. Попри триваючі дискусії щодо канонічних підстав цього явища, слід визнати існування нової реальності, що суттєво змінює інституційну конфігурацію та зони впливу РПЦ у православному світі. Готуючи підґрунтя для Томосу, фахівці канонічного права прискіпливо вивчали історичні прецеденти й практики розв'язання конфліктних за своєю природою відносин між різними суб'єктами релігійних об'єднань, можливі наслідки рішень у цій делікатній і доволі консервативній сфері.

Історичний досвід переконує в тому, що внутрішня структурна «тектоніка» в церковних інституціях активізується здебільшого в екзистенційні періоди, під час цивілізаційних розламів, коли постає проблема вибору для великих людських спільнот та цілих держав. Друга світова війна стала явищем

саме такого порядку й спричинила пошуки нових конфігурацій конфесійних організацій та впорядкування відносин між їхніми структурними елементами. Досвід цих суперечливих, сповнених внутрішньої напруги та співдії різних чинників подій має не лише практичне суспільне значення, а й суто наукове. Фактично незаангажовані студії історії релігії та церкви в Україні тривають ледь чверть століття. За цей час неможливо детально осягнути таку тему у всіх її різноманітних виявах. З іншого боку, напрацьований та актуалізований емпіричний масив сформував підґрунтя для широких асоціацій, узагальнень, теоретизації та концептуалізації, підготовки широких реконструкцій, вписування вітчизняної історії релігійних об'єднань у європейський та світовий контексти. Власне цим і визначається наукова актуальність дисертаційного проєкту А. І. Смирнова.

У «Вступі» належним чином сформульовані обов'язкові атрибути кваліфікаційної роботи: актуальність, зв'язок із науковими планами і програмами, мета, завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження. Окремо слід відзначити елементи новизни, представлені в цій праці. Вони пов'язані не лише з низкою нових джерел, залучених з архівосховищ України, Польщі, Канади, США, а й з інтерпретаційними підходами, авторською візією низки дискусійних проблем. Не викликає сумнівів практичне значення напрацювань здобувача. Результати наукового пошуку дисертанта ґрунтовно й належним чином апробовані у фахових виданнях, а також на низці наукових форумів, зокрема міжнародного формату.

Структурну композицію тексту слід визнати такою, що оптимально відповідає концептуальному задуму виконавця, логіці побудови емпіричних і теоретичних сюжетів.

З'ясування стану наукових студій в обраній тематичній царині спирається на критичний, але об'єктивний, аналіз доробку попередників під кутом зору існуючих лакун та дискусійних сегментів. При цьому праці одних авторів лише побіжно згадуються, а іншим, як, наприклад, «Нарисам історії Української православної церкви» відведено аж надто багато місця. Деякі з цих фрагментів краще було б навести у відповідних частинах дисертації. Зайвим видається

характеристика цього видання шляхом цитування оцінок іншого дослідника. Деякі праці істориків Церкви слід розглядати одночасно і як історіографічні, і як історичні джерела, оскільки їхні автори були безпосередніми дійовими особами тогочасного церковного та суспільного життя і викладали їх у мемуарно-суб'єктивний спосіб (І. Власовський, С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик, В. Кубійович, Ф. Геєр та інші). А це передбачає дещо інші прийоми їхньої репрезентації. Історіографічний огляд завершується позначенням зон, що потребують спеціальних студій та підкріплення новими джерелами й інтерпретаціями.

Джерельна база кваліфікаційної роботи охоплює, згідно з типолого-видовою класифікацією автора, документи й наративні джерела. Слід віддати належне досліднику за виявлення у зарубіжних архівосховищах цікавих джерел, що істотно доповнюють попередні знання про предмет вивчення. Різні за походженням та місцем зберігання документи дали змогу наповнити емпіричну тканину праці й лягли в основу аргументації авторських концептуальних рішень з окремих аспектів теми. Поважне місце серед них посідають его-джерела: епістолярій, щоденники, спогади, завдяки яким учений з'ясував мотивацію вчинків учасників тогочасних подій, приховані механізми деяких процесів у церковному середовищі.

Для продуктивного опрацювання складних тем особливого значення набуває дослідницький інструментарій. Здобувач свідомо й відповідально підійшов до вибору прийомів наукового пошуку та засобів інтерпретації акумульованого емпіричного масиву. Оскільки методологічні підходи позиціонуються насамперед через категоріальний апарат, виконавець дисертації позначив змістове наповнення ключових понять, що фігурують у тексті.

Виконаний у полідисциплінарній системі координат, кваліфікаційний проєкт А. І. Смирнова зорієнтований на теоретичні здобутки представників вітчизняної та зарубіжної гуманітаристики, адаптовані до вказаного тематичного поля. Не обмежуючись його суто релігійною складовою, автор окреслює концептуальні контрапункти нового трактування подій Другої світової війни з україноцентричного погляду. Ці ремарки мають принципово

важливе значення, адже йдеться про функціонування Церкви в умовах воєнної екстремі, кривавого, циклопічного за масштабами і руйнівними наслідками збройного протистояння двох тоталітарних режимів, для яких релігія і Церква слугували одним із інструментів соціальної інженерії та політичного маневру.

Адекватне застосування методів та фахове здійснення дослідницьких процедур сприяло оптимальному виконанню окреслених завдань, отриманню обґрунтованих і повноважних результатів.

Завдяки детальному аналізу історіографії вказаної сукупності проблем, опрацюванню різноманітного й інформативно насиченого джерельного комплексу та креативних підходів до організації дослідницького процесу дисертанту вдалося не тільки чітко обрати дослідницьку нішу, а й забезпечити її глибоке осмислення.

З початком Другої світової війни та знищенням Польської держави, поділом її території між Німеччиною та СРСР постало питання про спосіб управління релігійними інституціями Польської Автокефальної Православної Церкви. У праці розкриваються мотиви й практичні кроки німецьких та радянських властей у цій сфері, а також роль окремих архієреїв у цих структурних змінах. У випадку з німцями йшлося про використання ПАПЦ для регулювання сфери українсько-польських відносин, нейтралізації польських політичних впливів в окупованій німецькими військами частині Польщі. Водночас обраний курс мав забезпечити лояльність українців до Німеччини. Та одночасно з українським і польським чинниками автор простежує російські впливи на архієпископа Серафима (Ляде), що мали на меті ліквідацію автокефального статусу ПАПЦ.

Дослідник показує, в який спосіб православний клір Закерзоння намагався нейтралізувати антиукраїнські тенденції і завдяки організації тимчасової адміністрації Холмщини та Підляшшя отримати певну незалежність від Варшавської консисторії. Висвітлюється роль С. Барана й В. Кубійовича в заходах, спрямованих на відродження українського православ'я у цьому українському анклаві. Зміст наведеного статуту тимчасового управління православними парафіями Люблінського дистрикту

переконає в тому, що ці кроки сприяли українізації тамтешнього православного життя.

До складних аспектів організації українського православ'я дослідник відносить проблему душпастирських кадрів та архіереїв, що ускладнювалася канонічними правилами та перепонами, які чинили деякі церковні зверхники. У цьому контексті простежуються непрості стосунки між митрополитом Діонісієм (Валединським), архієпископом Серафимом (Ляде), І. Огієнком, а також між окремими групами духовенства, які мали різні світоглядні та етнополітичні орієнтації. Окрему лінію конфлікту інтересів позначено позицією Вселенської Патріархії у питанні про канонічне облаштування Православної церкви на польських землях, захоплених гітлерівцями. З наведених документів, підготовлених у церковному середовищі для німецької адміністрації, виразно постають обриси нової конфігурації православних структур, в рамках яких мало функціонувати православ'я на теренах Генерального губернаторства, а також засоби його послідовної українізації. Разом із тим відображено ставлення німецьких чинників до майбутнього статусу та устрою Православної Церкви, адже остаточні рішення ухвалювалися навіть не на Фанарі, а в Берліні. Не залишилися поза увагою і проблеми богослужбової мови та формування органів церковного управління, їхнього персонального складу і повноважень, створення внутрішньоцерковних нормативних актів, що регулювали життєдіяльність конфесії.

Огляд функціонування Холмсько-Підляської єпархії здійснено завдяки реконструкції широкого подієвого полотна, в яке органічно вписано діяльність архієпископа Іларіона, а й зусилля рядового клиру та православного активу. Акцентуючи увагу на українізаційних заходах владики, водночас зазначається, що він діяв тактовно і навіть делікатно у справі поширення богослужінь церковнослов'янською мовою з українською вимовою, разом із тим заохочував читати Часи, Апостол і Євангеліє та виголошувати проповіді українською мовою. Перелік порядку денного архієпископської ради слугує свідченням постійної уваги до підвищення національної свідомості парафіян і клиру, залучення його до освітньої та культурної роботи у сільській місцевості, а

також розвитку внутрішньоцерковної демократії, колективного ухвалення важливих рішень, соборноправності. А заснування на Даниловій горі друкарні, власного видавництва, книгозбірні, що налічувала майже 40 тис. томів, музею, добродійного Різдва-Богородичного братства переконує в тому, що для очільника єпархії як людини високої культури і почуття обов'язку перед народом не існувало другорядних справ, яким він віддавався сповна. Справжнім подвижництвом вважається переклад архієпископом Іларіоном Євангелія українською мовою, а також інтенсивна видавнича діяльність.

Важливим доповненням до портрета Холмсько-Підляського архиєрея є характеристика його поглядів на Українську церкву, деталізована у 15 стислих, але емких тезах. Водночас вказується, що він усвідомлював труднощі на шляху до її постання у такому повносправному вигляді через вкрай несприятливі зовнішні фактори, війну, міжнаціональне протистояння. Попри всі труднощі, владика вживав зусиль задля активізації місійної роботи, організації акцій соціальної солідарності та добродійності, підтримання релігійної моралі та почуття національної гідності українського населення краю.

Простежуючи погляди архієпископа Іларіона на майбутній устрій Української Православної Церкви, дисертант наголошує, що той був ревним адептом ідеї її повної автокефалії. При цьому він сповідував, за словами автора, «патерналістську парадигму візантійської симфонії між Церквою та державою, яка не відповідала вимогам часу». Можна полемізувати з приводу того, наскільки такі погляди відповідали інтересам самої конфесії, але при цьому не слід забувати про тогочасні реалії: як правило, авторитарні й тоталітарні режими (а такі в Європі становили чи не більшість) нав'язували релігійним об'єднанням власні моделі відносин, то ж прагнення до їхньої гармонізації засновувалося на поєднанні інтересів Церкви й держави.

Як показано у праці, владика доклав багато зусиль для підготовки священницьких кадрів, домігшись від Берлінських високопосадовців санкції на відкриття у Холмі вищої богословської школи у формі семінарії та забезпечивши її висококваліфікованим викладацьким складом, літературою і необхідною матеріальною базою.

Окрема сюжетна лінія присвячена становищу православних монастирів та чернецтва, яким доводилося особливо складно в умовах війни та ворожого наставлення польських чернечих згромаджень.

Польсько-українське протистояння, що незрідка набувало найбрутальніших виявів, розглядається через призму насильства і вандалізму польських екстремістів проти православного духовенства, вірян і храмів. Здобувач наводить інформацію і дані про загиблих українських священнослужителів на Холмщині та безуспішні спроби владики Іларіона зупинити криваве протиборство.

Підсумовуючи цю частину викладу, виконавець кваліфікаційної праці трактує релігійну ситуацію у краї як таку, що ставила православну ієрархію в цілковиту залежність від німецької окупаційної адміністрації з усіма наслідками, що з цього витікали.

Специфічними рисами був позначений «перехідний період» для Православної Церкви на землях, «возз'єднаних» з Великою Україною після так званого «визвольного походу» Червоної армії в Польщу. Дисертант висвітлює технології інкорпорації регіонів, на яких релігійне життя виявилось набагато інтенсивнішим, ніж на підрадянській території, практику репресій стосовно опозиційно налаштованої частини архиєреїв та клиру, справжніх та уявних «ворогів радянської влади», алгоритм індивідуального зарахування ієрархів до лона РПЦ. На думку дослідника, ці та інші кроки спрямовувалися насамперед на унеможливлення реставрації автокефалії українського православ'я. Загалом він розглядає ситуацію з канонічними аспектами підпорядкування західноукраїнських єпархій у двох площинах: з одного боку, – як юрисдикційну колізію, а з іншого, – як проблему особистого вибору архиєреїв, що додавало драматизму їхньому становищу й ускладнювало особисту самоідентифікацію.

Принципово важливим концептуальним рішенням дисертанта слід вважати аналіз інституційних пертурбацій в Західній Україні з урахуванням того, що їх сценарії викреслювалися в Кремлі, а реалізовувалися радянськими спецслужбами, на які партійні бонзи скидали всю «брудну» роботу. Засобами шантажу, залякування, вербування «органи» змушували православне

духовенство у визначеному Москвою руслі. Це не скидає відповідальності за примусове прилучення західноукраїнських священнослужителів до РПЦ і з керівництва цієї конфесії.

Складні перипетії, пов'язані з пошуком нових інституційних форм православного життя на захоплених Вермахтом і його союзниками західноукраїнських землях, здобувач передає у світлі документів, що ілюструють особисті та групові стратегії і тактичні еволюції архієреїв в умовах німецької окупації. Існуючі розходження, на переконання автора, стали причиною розколу українського православ'я, започаткованого Почаївським архиєрейським собором 1941 р.

На прикладі Волинської єпархії Автономної Православної Церкви характеризується діяльність тієї частини духовенства, яка намагалася дистанціюватися від Варшавської Митрополії та автокефального руху. Наводяться причини фаворизації цієї ієрархії німецькими властями, серед яких найважливішими вважаються спротив створенню єдиної Української Православної Церкви, опозиційне чи індиферентне ставлення до українського національно-визвольного руху й лояльність до «нового порядку». З цим треба погодитися, адже нацистська верхівка за визначенням не сприймала будь-яких політичних домагань українців, тому кожен, хто артикулював такі ідеї, автоматично перетворювався на «ворога Райху».

Трактуючи статус Автономної Православної Церкви як своєрідний компроміс, виконавець проекту відтворює картину активізації релігійного життя і духовної освіти у всіх регіонах України, зокрема Райхскомісаріаті «Україна» та зоні військової адміністрації. Розкриваються непрості взаємини ієрархів, їхнє ставлення до проблем українізації Церкви, способи вирішення матеріальних питань, стосунки з окупаційною владою, життя монастирів, якими вона опікувалася. Невизначеністю статусу АПЦ та її адміністративно-територіальних структур, меж компетенції архієреїв, а також іншими несприятливими чинниками пояснюються дезінтеграція цієї конфесії після загибелі митрополита Олексія (Громадського).

Спробам втілити ідею автокефалії українського православ'я під час німецької окупації присвячено останній розділ кваліфікаційної роботи. Справедливо зауважується, що у ХХ столітті автокефальні рухи здебільшого починалися як антиімперські. У роки Другої світової війни українському православію довелося зіткнутися одразу з двома тоталітарними імперіями – радянською і нацистською, кожна з яких цілковито виключала політичний компонент з діяльності релігійних інституцій. У праці показано, які перепони доводилося долати прихильникам цієї ідеї в умовах гітлерівського «нового порядку», переконливо доведено опортуністичну роль промосковських кіл серед священнослужителів та мирян.

Популярність ідеї незалежної від зарубіжних центрів Української Православної Церкви в релігійних та суспільних колах продемонстрована матеріалами, в яких висвітлюється поширення автокефального руху в різних регіонах України, місце і роль у цьому процесі церковних рад та інших громадських інституцій, що свідчило про широке зацікавлення українського громадського активу автокефальним проектом.

Як наголошується у тексті, найскладнішою проблемою для УАПЦ стало висвячення єпископату з дотриманням канонічних приписів, яку свідомо ускладнювали німецькі чинники, перешкоджаючи формуванню сильної й авторитетної національно зорієнтованої організації. Певні труднощі створювали перехідні управлінські структури, насамперед Адміністрації Варшавської митрополії на захоплених гітлерівцями українських теренах, а також особисті амбіції і претензії на лідерство окремих ієрархів. Прагнучи передати драматизм і складність ситуації, дослідник у деяких випадках вдається до суто еклезіологічних міркувань, апеляції до канонічних аспектів. На перший погляд може здатися, що це перевантажує текст надмірними деталями. З іншого боку, такий підхід дає змогу розставляти акценти, без яких до кінця зрозуміти проблеми інституційного оформлення церковних структур складно.

Оцінюючи організаційні та кадрові зусилля автокефалістів А. І. Смирнов доходить висновку, що завдяки системним заходам у всіх сферах

внутрішньоцерковного життя центр автокефального руху змістився з Волині до Києва. Тривалі дискусії з приводу канонічності УАПЦ формації 1942 р. змусили дослідника висловити власну думку з цього питання. Критична оцінка заангажованих російських істориків Церкви, у працях яких часто доходить до відвертого перекручування фактів і фальсифікацій, доповнюється з'ясуванням світової практики, що легітимізує подібні кроки в напрямі здобуття автокефалії. Автор переконливо доводить, що юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ відповідав загальноприйнятому церковному праву, хоча де-факто це була не стільки автокефалія, а широка автономія.

Ще одним епізодом складної конфесійної картини в окупованій Україні є відносини між УАПЦ та Соборно-Єпископською Церквою на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським) та їхнє поєднання, обставини якого відображені у дисертації. Цей факт оцінюється як «перетворення УАПЦ на загальнонаціональну Церкву» (с. 280).

Контроверсійними оцінками наповнений фрагмент дисертації, в якому йдеться про співпрацю священнослужителів з займанцями. Тракткування цього феномену спирається на концептуальні й теоретичні напрацювання попередників.

Інституційний розкол у Православній Церкві окупаційної доби кваліфікується як конфлікт ідентичностей, що, дійсно, віддзеркалює етнополітичні орієнтації духовенства, а також є ознакою формування української політичної нації. Слід погодитися з високою оцінкою почаївського акту про з'єднання АПЦ й УАПЦ від 8 жовтня 1942 р., а також чинників, що перешкодили його імплементації.

На цьому тлі згадана спроба митрополита А.Шептицького об'єднати греко-католиків і православних в одному віросповіданні характеризується як задалегідь приречена через конфесійний егоїзм та еклезіологічні й інституційні перешкоди.

У завершальному фрагменті праці висвітлюються діяння Варшавського собору УАПЦ 1944 р., ухвалені ним рішення та їхнє значення для долі цієї формації. Не можна не погодитися з авторським твердженням про те, що

перманентні особисті конфлікти, відмінності у поглядах на засоби і вектори поступу Церкви «провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі».

Кваліфікаційну роботу завершують емпірично обґрунтовані й теоретично обрешені висновки й узагальнення.

Констатуючи високий рівень дисертаційного дослідження, до викладеного вище слід додати кілька зауважень та міркувань.

1. Детальніше варто було окреслити предмет дослідження.
2. Не зовсім коректно визначено географічні межі дослідження у тій частині, де йдеться про «етнічні українські землі в складі СРСР і Німеччини». Жоден регіон України не входив до складу Райху. З огляду на це доцільніше визначати статус цих територій як окупованих Німеччиною.
3. Представницькій емпіричній базі дослідження дещо бракує суто джерелознавчої характеристики.
4. На с. 82 стверджується, що «розширення Берлінської єпархії РПЦЗ» на початку Другої світової війни було «закономірним і цілком відповідало інтересам Райху». Якщо до останнього твердження заперечень не виникає, то щодо закономірного характеру цієї акції виникають сумніви. Цілковито монополізувавши управління релігійним життям, нацистська верхівка на свій розсуд розкрюювала конфесійну карту й здійснювала зміни. Тому доцільніше констатувати такий стан речей, за яких Берлін усі питання у релігійній сфері послідовно вирішував у руслі своєї загарбницької окупаційної політики, нав'язуючи православним архієреям власні правила гри й порушуючи природний розвиток подій.
5. Оповідаючи перипетії довкола відкриття духовного навчального закладу в Холмі, автор вказує на те, що, зрештою, дозвіл було отримано від німецької поліції. Більше відповідає дійсності отримання такого рішення від Головного управління імперської безпеки.
6. Той факт, що АПЦ мала значно більшу кількість монастирів, ніж УАПЦ, пояснюється антирадянською позицією автономістів, які були «слухняним знаряддям нацистської пропаганди» (с. 228). На наше переконання, існувала

вагоміша обставина, що визначала таке співвідношення, а саме: чернецтво залишалося найконсервативнішою частиною церковного організму, для якого релігійне майже завжди вважалося вищим за національне, тому воно намагалося дотримуватися канонічних приписів.

7. Викликає заперечення вживання словосполучення «український колабораціонізм», оскільки у такий спосіб етнізується це універсальне явище, що в кінцевому рахунку «працює» на певні антиукраїнські версії Другої світової війни. Що стосується т.зв. «співпраці» духовенства різних конфесій з окупаційними властями, то її слід розглядати у двох площинах: як вимушену і здебільшого декларативну, з одного боку, і як таку, що була пов'язана з вербуванням священнослужителів німецькими спецслужбами і виконанням ними відповідних завдань, – з іншого (але на індивідуальному рівні). У цьому сенсі не варто переоцінювати значення декларацій, звернень архиєреїв, у яких вони заявляли про підтримку окупантів, адже це було однією з умов існування релігійних об'єднань, продиктованою Берліном.

8. З огляду на це у тексті слід було би рельєфніше позначити офіційну лінію нацистського керівництва щодо Церкви на окупованих територіях, що втілювалася через різноманітні інструкції, накази, директиви, розпорядження, а також репресивні заходи.

9. У сучасній науковій літературі назви тимчасових окупаційних адміністративно-територіальних утворень на кшталт округ «Галичина», губернаторство «Трансністрія» та інші прийнято писати в «лапках».

10. Подекуди трапляються стилістично недовершені вирази на кшталт «серед закордонної історіографії теми» (с.40), «значущий сегмент фактологічної основи дослідження склали...» (с.56), а також русизми: «рукоположення» (замість «рукопокладання»), «прийняття» («ухвалення»), «уставні» («статутні»), «возвівши» («звівши»), «значима» («визначальна», «значна»), «прийняли» («ухвалили»), «неправоможними» («неправочинними»), «являв собою» («становив»).

Втім, висловлені зауваження жодним чином не девальвують безсумнівні результати дослідження, виконаного на високому рівні.

Отже, за всіма основними параметрами дисертація А. І. Смирнов «Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни» є самостійним, оригінальним дослідженням актуальної теми, що має важливе наукове і практичне значення. Праця відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), які висуваються до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор

зав. відділу історії України

періоду Другої світової війни

Інституту історії України НАН України

О. Є. Лисенко

